

BADIIY MATNNING ANTROPOTSENTRIK TADQIQIDA PSIXOLINGVISTIK VA KOGNITIV YONDASHUVLAR INTEGRATSIYASI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.002>

Bazarov Oybek Odilovich
o.bazarov@gmail.com
Qo‘qon davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari bo‘lgan kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va lingvokulturologiyaning o‘zaro integratsiyalashuv masalalari badiiy matn tahlili misolida yoritilgan. Tadqiqotda matn oddiy propozitsiyalar yig‘indisi emas, balki mental tuzilmalarning tilga transformatsiyasi va inson tafakkurining mahsuli sifatida talqin etiladi. Shuningdek, maqolada kontsept, freym, geshtalt kabi kognitiv tuzilmalar hamda nutq generatsiyasi va diskurs interpretatsiyasidagi lokal va global aloqalar mexanizmi nazariy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: antropotsentrik paradigma, integratsiya, badiiy matn, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya, kontsept, freym, geshtalt, diskurs, makropropozitsiya

INTEGRATION OF PSYCHOLINGUISTIC AND COGNITIVE APPROACHES IN ANTHROPOCENTRIC RESEARCH OF A FILM TEXT

Bazarov Oybek Odilovich
o.bazarov@gmail.com
Kokand State University

Abstract: This article examines the integration of cognitive linguistics, psycholinguistics, and linguoculturology as leading directions of the modern anthropocentric paradigm, focusing on the analysis of literary texts. In this study, the text is interpreted not as a simple set of propositions, but as a transformation of mental structures into language and a product of human verbal thinking. Furthermore, the article theoretically substantiates cognitive structures such as concept, frame, and gestalt, alongside the mechanisms of local and global connections in speech generation and discourse interpretation.

Keywords: anthropocentric paradigm, integration, literary text, cognitive linguistics, psycholinguistics, linguoculturology, concept, frame, gestalt, discourse, macroproposition

KIRISH

Bugungi kunda jahon ilmiy paradigmasida XXI asrni fanlararo integratsiya davri sifatida baholash ustuvor tendensiyaga aylandi. Muayyan tadqiqot obyektiining ichki mohiyati va yashirin tabiat qatlamlarini chuqurroq ochib berishda interdisiplinar yondashuv eng samarali natijalarni ko'rsatmoqda. Bunday integrativ metodologiyani inson kabi murakkab va serqirra fenomenning nutqiy faoliyatini o'rganishda qo'llash bugungi kun tilshunosligining eng dolzarb vazifalaridan biridir. Zero, inson nutqi uning biologik va ijtimoiy tabiati singari ko'p qatlamli, dinamik hamda murakkab hodisa bo'lib, uni an'anaviy grammatik qoliplar doirasidagina to'liq anglash imkonsizdir. Bu esa til tizimi birliklarini inson omili, ya'ni antropotsentrizm tamoyillari bilan uzviy aloqadorlikda tadqiq etishni taqozo etadi.

Ta'kidlash joizki, XXI asrning dastlabki yillaridan boshlab o'zbek tilshunosligida matn lingvistikasi yo'nalishida sezilarli va tizimli ilmiy natijalarga erishildi. Xususan, matnning lingvopoetikasi, mazmuniy pertsepsiyasi, uning pragmatik, derivatsion hamda psixolingvistik xususiyatlari, shuningdek, matn modalligi va temporalligi kabi fundamental jihatlar monografik darajada tadqiq etildi. Ushbu izlanishlar matnni shunchaki lisoniy sath mahsuli emas, balki kompleks va ko'p qirrali kognitiv-semiotik hodisa sifatida o'rganish zarurligini yana bir bor tasdiqladi.

Taniqli tilshunos olim N.A.Arutyunova diskurs va matn tabiatiga to'xtalar ekan, uni bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy faoliyat turi, kishilarning o'zaro munosabatlarida va ular ongining kognitiv jarayonlarida qatnashuvchi nutq hamda voqelik bilan munosabatda olingan matn sifatida ta'riflaydi. Ushbu muammoni lisoniy tafakkur egasi bo'lgan shaxs faoliyati bilan o'zaro uzviy bog'liqlikda o'rganish o'zbek tilshunosligida antropotsentrik tahlil tamoyillarini belgilashda muhim metodologik poydevor bo'lib xizmat qiladi. Mazkur yondashuv matnni faqatgina statik til birligi sifatida emas, balki inson faoliyati, mental dunyosi, psixologik holati va ijtimoiy munosabatlari bilan sintezlashgan dinamik voqelik sifatida talqin qilishga keng imkoniyat ochadi.

Shuningdek, diskursiv faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs intellekti hamda fikrlash mexanizmlarining verballashuv jarayonini o'rganish o'zbek tilidagi individual va jamoaviy tafakkur modellarining o'ziga xos lingvistik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

ASOSIY QISM

O'tgan asrning so'nggi choragida mustaqil soha sifatida shakllana boshlagan kognitiv tilshunoslik XXI asr boshlariga kelib, jahon tilshunosligining yetakchi va peshqadam yo'nalishlaridan biriga aylandi. Kognitiv tilshunoslik tilni umumiy kognitiv mexanizm hamda inson ongida kechadigan bilimlarni qayta ishlash jarayonining muhim vositasi sifatida talqin etadi. V.Z.Demyankovning ta'kidlashicha, mazkur sohada til tizimining axborotni qayta ishlashdagi o'rni nutqni yaratish va uni

idrok etish jarayonlari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Bunda nutq yaratuvchi va uni qabul qiluvchi subyektlar axborotni qayta ishlovchi jonli tizim sifatida qaraladi.

Kognitiv tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri bo'lgan *kontsept* oddiy tushunchadan farqli ravishda kengroq mazmunga ega bo'lib, u nafaqat individual tafakkur mahsuli, balki jamiyatning tarixiy va madaniy tajribasini ham o'zida mujassam etadi. N.Yu.Shvedova kontseptni inson hayotining muhim moddiy, aqliy va ruhiy jihatlarini aks ettiruvchi, tarixiy ildizlarga ega hamda xalqning umumiy tajribasini ifodalovchi lisoniy-mental hodisa sifatida izohlaydi. O'zbek tilshunosligida kontsept muammosi N.Mahmudov, Sh.Safarov hamda A.E.Mamatov kabi olimlar tomonidan atroflicha tadqiq etilgan. Bizning fikrimizcha, kontsept - bu, avvalo, psixologik, kognitiv-semantik hamda lingvokulturologik jihatlarni uyg'un holda namoyon etuvchi ko'p qatlamli mental tuzilmadir. L.V.Adonina kontseptlarning murakkab tabiatini tizimlashtirib, ularni quyidagi mezonlar asosida tasniflaydi:

Mezonlar	Kontsept turlari
Standartlashuviga ko'ra	Universal, etnik, guruhga oid va shaxsiy
Qo'llanish doirasiga ko'ra	Ilmiy, badiiy, maishiy
Ifodalanish shakliga ko'ra	Leksik-frazeologik, grammatik, sintaktik va matniy

Badiiy matn doirasida ob'ektiv borliqni til vositasida ifodalash, ya'ni *lisoniy kontseptuallashtirish* jarayoni qisman universal, qisman milliy xarakterga ega bo'ladi. Bu jarayonda kognitiv metaforalarning o'rni beqiyosdir. J.Lakoff asoslab berganidek, metafora faqatgina badiiy tasvir vositasi emas, balki inson ongining konseptual tizimini tashkil etuvchi, bir ob'ektni ikkinchi ob'ekt orqali anglash va izohlashga xizmat qiluvchi asosiy tafakkur mexanizmidir. Badiiy matn yaratilishi tabiatan "butundan - bo'lakka" yo'nalgan jarayonni aks ettirgani bois, unda muloqot tizimi muayyan *freymlar* (stereotip vaziyatlar modellari) va *geshtaltlar* (yaxlit mental obrazlar) asosida tartibga solinadi.

Psixolingvistik nuqtayi nazardan qaralganda, matn yaratish va uning mazmuniy idroki insonning nutqiy tafakkuri mahsuli sifatida yuzaga chiqadi. Matn idrokini dekodlash (kodlangan axborotni qayta tiklash) jarayoni sifatida talqin qilish psixolingvistikaning eng muhim ilmiy yutuqlaridan biridir. Mashhur psixolingvist L.S.Vigotskiy o'zining "Tafakkur va nutq" asarida verbal tafakkurning mohiyatini yoritib, ichki fikrning tashqi nutqqa aylanish bosqichlarini ilmiy asoslab bergan.

Dekodlash nazariyasining rivojlanishida N.I.Jinkin tomonidan ilgari surilgan UPK (universal-predmet kodi) nazariyasi alohida o'rin tutadi. Unga ko'ra, inson nutqi dastlab ongda shaklsiz, amorf holatda - tasavvur va obrazlar ko'rinishida mavjud bo'ladi. Bunday predmet kodi barcha insonlar uchun universal bo'lib, keyinchalik muayyan til shakliga keltiriladi. I.N.Gorelov ushbu nazariyani rivojlantirib, UPKni axborotni uzatishning neyrofiziologik modeli sifatida talqin etadi. Matn yaratish

jarayoni grammatik monitor nazorati ostida amalga oshadi va u ikki asosiy bosqichda kechadi:

1-bosqich: Matnni rejalashtirish → Kontseptual mazmunni ongda tartibga solish

2-bosqich: Matn generatsiyasi → Mazmunni tabiiy til shakliga (verbal holatga) keltirish

XX asrning ikkinchi yarmi, ayniqsa Zellig Harris tomonidan "diskurs" terminining ilm-fanga olib kirilishi tilshunoslikda yangi muloqot paradigmasini boshlab berdi. Bugungi kunda diskurs nafaqat lisoniy birliklardan iborat nutq, balki oʻzida nolisoniy - psixologik, ijtimoiy hamda madaniy omillarni ham mujassam etgan murakkab kommunikativ tuzilmadir. Badiiy matn tahlilida kognitiv tilshunoslik bilan uzviy bogʻliq boʻlgan *diskurs interpretatsiyasi* yoʻnalishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu sohada taniqli olim T.A.van Deyk tomonidan ishlab chiqilgan *makropropozitsiya* nazariyasi matnning global semantik strukturasini ochishga xizmat qiladi. Makropropozitsiya - alohida gap darajasidagi lokal propozitsiyalardan hosil qilinadigan, butun diskurs yoki epizodning global maʼnosini (topik yoki temani) belgilaydigan yuqori darajadagi mantiqiy-kognitiv tuzilmadir. Van Deyk diskursda bogʻlanishlarning ikki turini ajratadi:

1. Lokal aloqa - yonma-yon kelgan gaplarning oʻzaro mikromazmuniy bogʻlanishi.

2. Global aloqa - butun diskurs darajasida shakllanadigan umumiy, makromazmuniy yadro.

Badiiy matnda ifodalangan global mazmun - makropropozitsiya matn gaplarining mantiqiy sintezi boʻlib, uning yuzaga chiqishi nutq yaratuvchi lisoniy shaxsning kognitiv va diskursiv salohiyatiga bevosita bogʻliqdir. Bu gʻoyalar mashhur tilshunos Eduard Sepirning tilshunoslik boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar (psixologiya, antropologiya, sotsiologiya) bilan integratsiyalashgandagina oʻz mohiyatini toʻliq namoyon eta olishi haqidagi qarashlari bilan toʻla hamohangdir.

XULOSA

Oʻzbek tilshunosligida antropotsentrik paradigmaning izchil rivojlanishi badiiy matnni shunchaki statik lisoniy birliklar majmuasi sifatida emas, balki murakkab kognitiv-diskursiv va psixolingvistik hodisa sifatida qayta talqin qilishni taqozo etdi. Ushbu tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy tahlillar quyidagi fundamental xulosalarni shakllantirishga imkon beradi:

1. Fanlararo integratsiyaning muqarrarliligi: XXI asr tilshunosligida badiiy matnning ichki va yashirin tabiatini, muallif niyati hamda retsipient idroki zanjirini toʻliq ochib berishda kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va lingvokulturologiya yoʻnalishlarining oʻzaro kesishuv nuqtalarini aniqlash va ularni sintez qilingan holda qoʻllash eng samarali metodologik yondashuv hisoblanadi.

2. Kontsept va mental tuzilmalarning o'zni: Badiiy matn - shunchaki ketma-ket joylashgan gaplar yig'indisi emas, balki inson ongida mavjud bo'lgan ko'p qatlamli mental tuzilmalarning (kontsept, freym, geshtalt) til vositasida transformatsiyalashgan shaklidir. N.Yu.Shvedova va o'zbek tilshunoslari (N.Mahmudov, Sh.Safarov) asoslab berganidek, kontseptlar o'zida ham individual, ham milliy-madaniy tajribani mujassam etgan holda, badiiy muloqotning konseptual poydevorini tashkil etadi.

3. Nutq generatsiyasining bosqichliligi: Psixolingvistik nuqtayi nazardan, inson tafakkuridan nutqqa (matnga) o'tish jarayoni N.I.Jinkin va I.N.Gorelov tamoyillariga ko'ra universal-predmet kodi (UPK) hamda grammatik monitor nazorati ostida kechadi. Matn yaratilishi avval rejalashtirish (konseptual mazmunni tartibga solish), so'ngra esa matn generatsiyasi (verbal shaklga keltirish) bosqichlaridan o'tadi.

4. Global semantik aloqadorlik: T.A.van Deykning diskursiv modeli asosida badiiy matndagi lokal aloqalar (gaplararo munosabat) yakuniy bosqichda global aloqalarga - ya'ni butun matnning global semantik yadrosini tashkil etuvchi makropropozitsiyaga xizmat qiladi. Makropropozitsiya esa bevosita ijodkor shaxsning kognitiv-diskursiv salohiyati mahsulidir.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek badiiy matnlarini kognitiv-semantik, psixolingvistik va lingvokulturologik aspektida kompleks tahlil qilish, kelajakda milliy lisoniy shaxs modelini va o'zbek xalqining mental-lisoniy dunyo manzarasini yanada chuqurroq o'rganishga keng ilmiy ufqlar ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arutyunova N.D. Diskurs // Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar. – M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1990. – S. 136-137.
2. Bajenova E.Yu. Nauchniy tekst kak kognitivno-kommunikativnaya struktura. – Perm: Izd-vo Permskogo un-ta, 2001. – 180 s.
3. Demyankov V.Z. Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyushego podxoda // Voprosy yazykoznaniya. – M., 1994. – № 4. – S. 17-33.
4. Gorelov I.N. Voprosy teorii rechevoy deyatelnosti. – M.: Prosveshenie, 1987. – 192 s.
5. Jinkin N.I. Rech kak provodnik informatsii. – M.: Nauka, 1982. – 156 s.
6. Lakoff J., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
7. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3-16.
8. Mahmudov N. O'zbek tili sotsiolingvistikasi muammolari. – Toshkent: Fan, 2017. – 240 b.

9. Mamatov A.E. Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2019. – 212 b.
10. Mamatov A.E. Lisoniy kontseptuallashtirish va dunyoning lisoniy manzarasi. – Toshkent: Noshir, 2021. – 188 b.
11. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
12. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 287 b.
13. Sepir E. Izbrannie trudi po yazikoznaniyu i kulturologii / Per. s angl. – M.: Progress, 1993. – 656 s.
14. Shvedova N.Yu. Teoreticheskie rezultaty, poluchennye pri rabote nad «Russkim semanticheskim slovarem» // Voprosy yazыkoznaniya. – M., 1999. – № 1. – S. 3-16.
15. Van Dijk T.A. Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1980. – 317 p.
16. Van Dijk T.A. Yazik. Poznanie. Kommunikatsiya / Per. s angl. – Blagoveshensk: BGK im. I.A. Bodena de Kurtene, 2000. – 308 s.
17. Vigotskiy L.S. Mishlenie i rech. – M.: Sotsalgiz, 1934. – 324 s.
18. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.